

נחמה ליבוביץ (ירושלים) / הערות מיתודיות למאמרו של הרב קוק ז"ל

המורה לספרות בבית ספר תיכון במתוקנים שבאומות העולם יודע מומן. — מזה עשרות שנים — ש"ספרות" הנלמדת בבית הספר אין פירושה "ספרות יפה" בלבד; שלימוד הספרות אינו קריאת שירים, סיפורים ומחזות בלבד, אלא גם עיון מעמיק בדברי הגות ומחשבה, במאמרים ובמסות, ולימוד מיטב רעיונותיהם של הוגי הדעות בתקופות שונות.

אם כה נהגו באומות העולם, על אחת כמה וכמה שהמורה ל"ספרות עברית" צריך לנהוג כך, שהרי מיטב "ספרותנו" אינו בשטח הספרות היפה דוקא, והדברים ידועים.

ספרותנו העיונית — העוסקת בשאלות כגון: האדם ומקומו בעולם; הנפש ויוצרה; הבחירה החופשית; ישראל ואומות העולם; הטוב והרע — אין תכלית הוראתה בבית הספר להקנות לתלמיד מספר תשובות שניתנו בזמן מן הזמנים על-ידי גדולי עולם, שתהיינה ערוכות וסדורות בפי התלמיד כשולחן ערוך: אלא תכליתה לשתפו בשאלות שנשאלו, במאבקים שנאבקו גדולי עולם בחפשם פתרונות לשאלות האלה; להעמיק על-ידי-כך את מחשבתו, להוין את נפשו. אין נוער אשר לא יפתח לבו לשאלות אלה — בין אם התשובות שניתנו בזמן מן הזמנים תתאמנה לרוחו, לזמנו ולמקומו, בין אם לא.

כדוגמה ללימוד של דברי עיון ומחשבה ניתן בזה מאמר קטן של הרב קוק זצ"ל, אשר יפה ללמדו לקראת חג הפסח או — אם אפשר — בחוג המתכנס בעצם ימי הפסח בשבת חול המועד, עת ריחות האביב ורגנת זמן חרותנו פותחות לבו של אדם ליופיו של עולם וליופיה של שירה.

בכלל מסה עשירת רעיונות יכול המורה להיאחו באחד מן הרעיונות — ואין מן הצורך שיהא זה תמיד "הרעיון העיקרי" — כדי לפתחו ולהרחיבו. במאמר זה, ברעיון העוסק בתפישות השונות של ספר שיר השירים, יוכל המורה להבהיר לתלמידו עיקרון חשוב, שאין קריאת שירה — כל שירה גדולה — ספיגה פסיבית של חומר כתוב וחתום, אלא עבודה אקטיבית מצד הקורא של מתן צורה לחומר הניתן על-ידי הספר, בחינת הפחת רוח באותיות מתות, ואם בכל שירה כך, בספר הספרים על אחת כמה וכמה. קול ה' מדבר בו בכוח, וכבר אמרו חז"ל (שמות רבה לד'): "בכוחו" — אינו אומר, אלא "בכוח" — לפי כוחו של כל אחד ואחד.

דוגמה נאה לכך יראה התלמיד במאמר זה בהשוואה שבין תפישת שיר השירים ומאמרו של רבי עקיבא עליו על-ידי "אחד מזקני הסופרים" דהיינו תפישתו של הקורא מתוך שטחיות באנאלית, הקורא "בכוח" בינוניותו השיגרתית, ובין תפישת

דעת-מכללת הרצוג

מתוך "מעיינות", מאסף לעניני חינוך והוראה, עורך: חיים חמיאל, ירושלים תשל"ט

145

הערות מיתודיות למאמרו של הרב קוק ז"ל

הקורא בשיר השירים בכוח גאונות דתית ובונה שירתו. ואין דומה ספר שיר השירים של הקורא האחד לספרו של השני. 1

המורה המלמד רעיון זה — ביחוד בעומדו על המשל הניתן במאמר זה על "הגמדים שהם גם כן בעלי עיניים טרוטות הזוחלים סביב לשדרת האבנים התחתונה של מגדל עופל...". והמפתח רעיון זה על כל שלוחותיו — יחנך את תלמידיו לענוה ולספקנות לגבי תפישותיהם הם את התנ"ך ואת אמיתותיו; וילמדם גם כן לחדול מהבנתם השיגרתית של פשט ודרש כעיקר וטפל או כפירוש "נכון" ו"בלתי נכון" — ידריכם לראות את הפשט ואת הדרש כשתי אמיתות הטבועות גם יחד בעמקי הפסוק.

ואסיף עוד חמש הערות מיתודיות-טכניות להוראת המאמר שלא ללמד על עצמו בא כי אם על המקצוע "ספרות עיון" בכללו.

א. במאמר עיוני כזה אין להסתפק בקריאת המורה באוני הכיתה בלי שיהיה הסקסט עצמו לנגד עיני התלמידים. מה שיפה לפעמים לגבי שיר או נובילה קצרה — התרשמות עליידי שמיעה — אינו יפה לספרות מחשבה והגות. כאן צריכות האותיות המחכימות להיות לנגד עיני התלמיד. מכונת ההכפלה שהכניסה מהפכה לכל סדרי ההוראה שלנו תעמוד לנו בקריאת מאמרים המפורזים בספרים יקרים. והעתק יהיה נתון לידי התלמיד לעיין בו — אם אפשר — עוד לפני השיעור.

ב. אין לעמוד על פרטי המאמר לפני שיידרש מן התלמידים להבין את מבנהו הכללי; טוב לדרוש גם להעלות בכתב את תוכניתו — ראשי פרקיו — עוד לפני שהתלמידים ניגשים לנתח את פרטיו. ההליכה מן הכלל אל הפרט במאמרנו זה, מן הדיון בתכלית השירה בכללה, אל שירת האהבה בפרט ואל שיר השירים במיוחד — תתברר לתלמיד אחרי עיון. וכן בחלקו השני של המאמר ההעמדה של שלשת סוגי האהבה זה על יד זה — "האהבה הטבעית הטהורה" (שבין איש לאשתו); "האהבה הלאומית הנאורה" (של בן העמים לבני אומתו); "והאהבה האלוקית הקדושה של כל טובי בני אדם אל אדון כל המעשים מקור האור והחסד".

ג. אין להירתע בקריאת מאמר עיוני מפני סטיות כשיחת הכיתה. — סטיות מן הרעיון המרכזי אל אחד הרעיונות הצדדיים. — ואף מכניסה לבידור עניינים כלליים שהמאמר אך נוגע בהם. במקרה שלנו כודאי תתעורר בכיתה — אם היא מעוניינת בבעיות ספרותיות — השאלה הנידונה בפיסקה הראשונה של המאמר על הרהבת השטחים הראויים לשמש נושאים לספרות. — כל המושגים הרוחניים המוטבעים

1. על כגון זה השווה גייתה (פאוסט I) בדברי הרוח אל פאוסט: תדמה לרוח אותו תבין —

לא לי — "Du gleichst dem Geist, den du begreifst — nicht mir"

בעמקי הגפוש האנושית; וכל זמן שחסר עוד אף שירטוט אחד הנגלה במעמקי הנפש החושבת והמרגשת שלא יצא אל הפועל יש עוד חובה על מלאכת המחשבת (הכונה לסוגי האמנות: ספרות, ציור, חיטוב) להוציאו.

וכן השאלה על צימצום הנושאים הראויים לספרות טובה, אשר בה נודע המאמר בפיסקה השניה. — "מובן הדבר שרק אותם האוצרות שבהתפתחם הם מבסמים את אויר המציאות... אמנם אותם הדברים שקבורתם היא בעורם עליהם מותקנת יחד שעל אוננו לחפור ולכסות, ואוי לו למי שמשתמש בידו זו פעולה שכנגדה למען הרבות באשה". והדיון בשאלה אשר כל מורה לספרות נתקל בה כפעם בפעם, הדיון בשאלת הספרות הטובה וספרות הקלוקל — מה המבדיל ביניהן והיכן הגבול, הדיון הזה ודאי יתפתח שוב והויכוח יתלקח. אין על המורה להפסיקו בטענה כי אין אנו עומדים כרגע "בהאי מסיכתא". ספרות עיון מתפקדה לעורר את המחשבה. להעמיד שאלות ולהדריך בדרכים המובילות לפתרונם — ובזה ערכה.

ד. בכל מאמר עיוני טוב בספרותנו, ובפרט אם הוא משתייך לסוג של "ספרות תורנית" (כמובנה הרחב ביותר של המלה), מרובים הרמזים, רמזי לשון ורמזי עניין למקורותינו העתיקים. הכותב מניח שהקורא יכירם מיד תוך קריאה והאסוציאציה המתעוררת תנעים לו קריאתו (דוגמת הנעימות הנגרמת בפגישת מחר טוב או ידיד נעורים בסביבה זרה שלא פיללו לפוגשו בה). בימינו שאין הקורא התלמיד בקיא באותה ספרות, עלינו ללכת בדרך הפוכה ו"להכין" באופן מיוחד את האסוציאציות הנדרשות להבנת המאמר. למאמר זה עלינו ללמד את קטעי המקורות — ברכות ס"א ומכות כ"ד לפני קריאת המאמר, אם אין התלמיד מכירם. על המורה להפנות את תשומת לב תלמידיו גם לשימוש המשאל בפסוק דברים כג, יד בפיסקה השניה של מאמרו.²

ה. הדיון בפרטי המאמר והגיתוח של חלקיו וסעיפיו, וכן הסטיות בשיחה הכיתה מעניין לעניין אם גם תהיינה באותו עניין, כל אלה עלולים להסיח דעת התלמיד מן עיקרו של המאמר ולהחליש את רושמו הכללי. לכן אין על המורה לסיים עיסוקו במאמר בלי שיקראהו כולו לפני תלמידיו, כדי להעבירו כולו באחדותו לפניהם. ולמען לא יתרשמו רק משפע רעיונותיו אלא אף מהד רוממות לשונו.

ג. השאלה הדידאקטית החמורה כיצד ללמד סקסטים הרחיים זכרי לשון מספוקי התנ"ך וממארי חז"ל, סקסטים אשר כל יופיים ומינם הולך לאיבוד אם אין האסוציאציה הנדרשת עולה על לב הקורא; כיצד ללמד סקסטים אלה לדור שאינו בקיא לא במקרא ולא במשנה ולא באגדה — שאלה זו אינה שאלת הוראה של ספרות עיונית או רבנית, במיוחד, אף אינה שאלת הנוראה של שירת ימי הביניים; היא מתעוררת באותה מידה ואף לפעמים במידה יתירה בקריאת שירי ביאליק וסופריי הוז, ואף עלולה להתעורר בקריאת מאמר עתונאי חשוב או נאום בכנסת. אין לפותרה על נקלה, אך גם אין להתיאש מלמצוא לה פתרונים, ויש ללכת בדרכים שונות ולהיעזר בחבולות מיתודיות שונות. אבל לא נוכל לדון בהן כאן בהרחבה.